

Dr Bogusława Filipowicz
Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji
Uniwersytet Warszawski

**Pamiętając o dobru.
Ścieżka dydaktyczna w Warszawie
szlakiem Zagłady i Sprawiedliwych**
**Remembering good.
Educational trail in Warsaw
along the route of the Shoah and the Righteous.**

Abstrakt:

Trzeba uczyć wszystkiego, co wartościowe, trzeba uczyć o dobru. To refleksja A. Czachowskiej, nauczycielki jęz. polskiego z Warszawy. To również refleksja, która jest meritum artykułu zatytułowanego „Pamiętając o dobru. Ścieżka dydaktyczna w Warszawie szlakiem Zagłady i Sprawiedliwych”. Rok 2018 obchodzony jest w Polsce jako Rok Ireny Sendlerowej. 2014 rok poświęcono, uchwałą Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Janowi Karskiemu, zaś rok 2012 dedykowano Januszowi Korczakowi. Dydaktyka instytucji państwa zbiega się z wolą reprezentantów społeczeństwa by uhonorować w ten sposób postaci i praktyki pożądane dla dobra wspólnego, dla Narodu. I. Sendlerowa i J. Karski uznani jako Sprawiedliwi wśród Narodów Świata zaświadczyli swoim życiem, że dobro trzeba realizować poprzez ratowanie Żydów poddanych eksterminacji przez III Rzeszę Niemiec. I. Sendlerowa współpracowała w tym celu, m. in. z Żegotą, z katolickimi zakonami żeńskimi, z księżmi wystawiającymi fałszywe metryki chrztu. Korczak, wraz z innymi, mniej znanymi współpracownikami, np. ze Stefanią Wilczyńską, realizował dobro w wierności dzieciom do końca ich wspólnego życia. Zagadnieniom tym poświęcone są części artykułu zatytułowane „Znaki pamięci *in situ*”, „Pamięci Janusza Korczaka”, „Drzewa rosnące na szlaku życia”.

Słowa kluczowe: wartość dobra, dobro społeczne, pamięć, praktyki pamiętania, edukacja, Zagłada, Sprawiedliwi, J. Korczak, J. Karski, I. Sendlerowa, S. Lockhart.

Abstract:

It is important to teach everything what is valuable and learn about good. This is a reflection of A. Czachowska, a teacher of Polish literature from Warsaw. It is also a reflection which is the merits of the article entitled "Remembering good. Educational trail in Warsaw along the route of the Shoah and the Righteous". The year 2018 is celebrated in Poland as Irena Sendler's Year. 2014 was devoted, through the resolution of the Parliament of the Republic of Poland, to Jan Karski, a courier of the Polish Underground State, and the year 2012 was dedicated to Janusz Korczak. The didactics of the institution of the state coincides in this way with the will of the representatives of society to honor the forms and practices desirable for the common good, for the Nation. I. Sendler and J. Karski, acknowledged as Righteous Among the Nations, testified with their lives that good must be carried out by saving Jews subjected to extermination by the III Reich of Germany. I. Sendlerowa cooperated for this purpose, among others with Żegota, with Catholic women's orders, with priests displaying false baptismal certificates. Korczak, along with other, less well-known collaborators, such as Stefania

Wilczyńska, did good in fidelity to children until the end of their life together. These issues are devoted to the parts of the article entitled "Signs of *in-situ* memory", "In memory of Janusz Korczak", "Trees growing on the trail of life".

Key words: good value, social good, memory, remembrance practice, education, Shoah, Righteous, J. Korczak, J. Karski, I. Sendlerowa, S. Lockhart.

Wprowadzenie

Na pierwszym piętrze biblioteki Pałacu Krasińskich – Pałacu Rzeczypospolitej w Warszawie znajduje się pod opieką Biblioteki Narodowej książka zamknięta w szklanej kule. Książka ta stała się symbolem kultury i cywilizacji łacińskiej rozwijającej się w Polsce na przestrzeni wieków. Pochodzi ona z jednego z wielu zbiorów warszawskich bibliotek, które nie uległy zniszczeniu w czasie bombardowania stolicy przez Niemcy we wrześniu 1939 r. W ramach odwetu za Powstanie Warszawskie, Niemcy zniszczyli ostaje po bombardowaniach w sierpniu i wrześniu 1944 r. budynki. Ich wnętrza wypalano tą samą metodą co domy na terenie warszawskiego getta po Powstaniu w Getcie w 1943 r. Książka w kuli rozsypałaby się pod dotknięciem. Wypalona temperaturą ognia jest realna i... metafizyczna. Własność tę posiada wartość dobra. Przekazywane, uczone, zachowane w pamięci i praktykowane przez ludzi (Znaniński, 1973b), transcendentale dobro jest źródłem humanizmu (Znaniński, 1971, 1973a; 1984).

Ze względu na jedność fizyczno-duchową ludzi dobro obejmuje całego człowieka, jego ciało, umysł, duszę. Jest we wzorze cywilizacji łacińskiej zbudowanej na filozofii klasycznej. Jedno z jej ogniw stanowi kształcenie: zarówno uczenie logicznego myślenia, transmisja danych ale i uczenie rozpoznawania wartości (Znaniński 1974; Filipowicz, 2018, s. 2-3), w tym dobra, i życie nimi. Dobre postawy ludzi są wskazywane jako istotne dla trwania społeczeństwa, gdzie „domem człowieka jest drugi człowiek i świat wartości” (Znaniński, 2011).

O dobru warto świadczyć i trzeba uczyć¹. W kontekście II Wojny Światowej, zapaści cywilizacyjnej przez wprowadzenie w praktykę ideologii totalitarnych przez

¹ Warto tutaj sięgnąć do wielu publikacji ukazujących postaci i kontekst historyczny. Np. Bereś, Burnetko (2013), Bikont (2017), Chiger (2011), Grynberg (1993), Jurandot (2014), Kicińska, Sznajderman (2018), Kicińska (2015), Krall (2017a), Krall (2017b), Krall (2017c), Engelking (2001), Engelking i Leociak (2001), Leociak (2001), Meloch (2008), Mieszkowska (2009), Olczak-Ronikier (2011), Szarota (2007), *Polacy ratujący Żydów w czasie Zagłady. Przywracanie pamięci* (2016).

Filmy i spektakle:

Noc całego życia, (2012). Spektakl teatralny, scenariusz R. M. Groński, reżyseria i inscenizacja Sz. Szurmiej, muzyka T. Wrońska, w roli Starego Doktora J. Walczak.

Stokrotka z Treblinki. (2013-2017). Dokument filmowy, prod. TV Campera 2013-2017. Reżyseria, scenariusz, zdjęcia i montaż: W. Ziółkowski; współpraca reżyserska: T. Pawlicki; operator kamery: W.

III Rzeszę Niemiec i Związek Radziecki, ucząc o faktach historycznych, podając daty i liczby strat ludzkich i materialnych, słusznym jest wyłożenie prawdy, że dobro, przy banalizowaniu zła, nie uległo zatarciu (Maryniarczyk, Stępień, Gondek, 2012). Przeciwnie, zostało ochronione przez ludzi, którzy go nie porzucili, ale chroniąc człowieka, niezależnie od swojej i jego sytuacji, wcielili dobro w życie.

W przypadku kształcenia o znakach pamięci o Zagładzie i Sprawiedliwych w Warszawie, słuchacze przemierzają z nauczycielem przewodnikiem terytorium miasta, doświadczają realnego kontaktu z ziemią, na której doszło do napaści Niemiec na Polskę, obrony Warszawy, pacyfikacji ludności cywilnej w kolejnych latach okupacji, walki z ruchem oporu. Wędrowce edukacyjnej towarzyszą doświadczenia uczenia się w oparciu o źródła archiwalne, mapy, zdjęcia, lekturę fragmentów pamiętników, opracowań historycznych, obcowanie z pomnikami pamięci ustawionymi *in situ*, w miejscach ważnych dla historii.

1. Znaki pamięci *in situ*

Miejscem odwiedzanym – w ramach programu edukacyjnego pamięci o Zagładzie – jest w Warszawie Umschlagplatz. Pomnik, *in situ* znajduje się przy dzisiejszej ul. Stawki 10. Od 1988 r. jest tu miejsce pamięci niemieckich wywozek żydowskich mieszkańców stolicy do obozu zagłady w Treblince. Pomnik został zaprojektowany przez Hannę Szmalenberg i Władysława Klamerausa (ilustracja 1 i 2). Stoi na końcu Traktu Pamięci Męczeństwa i Walki Żydów. Jego początek to erygowany w 1948 r. Pomnik Bohaterów Getta przy ul. Zamenhoffa 9/11 (ilustracja 3)

Kania; lektor: E. Kamiński; grafika: rysunki A. Wróbel; komentarze M. Rusiniak-Karwat Instytut Historyczny Uniwersytet Warszawski i E. Kopówka kierownik Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince.

Treblinka. Ocaleni z obozu zagłady/Death Camp Treblinka. Survivor Stories. (1974). Dokument filmowy. Written and Produced by Adam Kemp, komentarz: Prof. David Cesarani, Uniwersytet Londyński i Dr Silberklang, Międzynarodowy Instytut Badań nad Holokaustem Yad Vashem; narrator: Richard Lintern. Podziękowania dla: Stephen Smith, Shoah Foundation, Rodziny Taigman, Rodziny Willenberg. Wykorzystane zbiory archiwalne: Bundesfilmarchiv / Transit Film GmbH, Footage Farm 'Into That Darkness' by Gitta Sereny, c1974, The Stephen Spielberg Jewish Film Archives of the Hebrew University of Jerusalem and the World Zionist Organisation, Yad Vashem Photo Organisation. Research dr Katarzyna Person. Production Executive: Letitia Knight, Executive Producer for BBC: Nick Shearman.

W ciemności, (2011). Film, prod. Polska-Niemcy-Kanada, reżyseria A. Holland, scenariusz D. F. Shamoon, zdjęcia J. Dylewska, muzyka: A. Łazarkiewicz.

Konferencje:

„Sztuka edukacji. Projekty kulturalne dla Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapii i Wychowawczych.” Ogólnopolska konferencja, Warszawa: Zachęta, 30 listopada – 1 grudnia 2017 r.

projektu Natana Rapaporta. Socrealistyczny, reprezentatywny dla historii rozwoju Zagłady, monument ukazuje dwa równoległe oblicza losu Żydów. Z jednej strony jest to podążanie wygnanych z domów rodzin ku śmierci (ilustracja 4) podczas *Einsatz Reinhardt*, z drugiej zaś postępujący w obliczu eksterminacji bunt żydowskich bojowników i wybuch „machabejskiego” powstania, w kwietniu 1943 r. (ilustracja 5).

W miejscach, gdzie wznosiły się mury ograniczające getto Warszawa naznaczona jest od 2008 r. pomnikami wrytymi w ziemię. To żeliwne pasma graniczne. Zatopione w chodniku noszą napis w jęz. polskim i angielskim „Mur getta/Ghetto wall 1940 – 1943” (ilustracja 6, 6.1 i 6.2). Jest ich dwadzieścia dwa - tyle ile pierwszych bram getta. Tekst na szklanej tablicy umieszczonej na ścianie kamienicy stojącej na skrzyżowaniu ul. Franciszkańskiej z ul. Freta informuje:

W ślad za zarządzeniem niemieckich władz okupacyjnych getto zostało odcięte od reszty miasta dnia 16 listopada 1940 r. Otoczony murem obszar miał z początku 307 ha, potem był zmniejszany; od stycznia 1942 r. dzielił się na tzw. duże i małe getto. Słóczono tu około 360 tys. Żydów z Warszawy i około 90 tys. z innych miejscowości. Około 100 tys. osób zmarło z głodu. W lecie 1942 r. Niemcy wywieźli i zamordowali w komorach gazowych Treblinki około 300 tys. osób. 19 kwietnia 1943 r. wybuchło powstanie; do połowy maja powstańcy i ludność cywilna ginęli w walce i w płomieniach systematycznie palonego getta; resztę Niemcy zamordowali w listopadzie 1943 r. na Majdanku, w Poniatowej i Trawnikach. Przeżyli nieliczni. Pamięci tych, którzy cierpieli, walczyli, zginęli. Miasto Warszawa 2008 r.

2. Pamięci Janusza Korczaka

Pomnikową postacią Warszawy międzywojnia, autorytetem dla pedagogów, patronem powojennych domów dziecka w Polsce był Janusz Korczak (1878 lub 1879 – 1942) – doktor Henryk Goldszmit. O wychowawczyniach, lekarkach, pielęgniarkach i nauczycielkach mniej się pamięta (Kicińska, Sznajderman, 2018). J. Korczak zorganizował i prowadził przed wojną Dom Sierot dla dzieci żydowskich. Instytucja mieściła się w Warszawie przy ul. Krochmalnej 92, teraz jest to ul. Jaktorowska 6. W czasie okupacji, sierociniec przeprowadzano na objęte granicami getta ul. Chłodną 33, później ul. Sienną 16 i ul. Śliską 9. Kwintesencja lekcji pedagogiki wobec dzieci podniesionych do statusu dorosłych została ujęta od 1926 r. w „Małym Przeglądzie”. Korczakowskie pismo wychodziło od 1926 r. jako cotygodniowy dodatek do żydowskiego pisma „Nasz przegląd”. Ostatni numer tygodnika ukazał się w piątek, 1 września 1939 r. Motyw redagowania pisma przez podopiecznych Doktora znalazł się we współczesnym programie edukacyjnym przygotowanym przez Barbarę Piwowarską we współpracy z Sharon Lockhart. Objął młode kobiety, wychowanki z Młodzieżowego Ośrodka Socjoterapii z Zielonca.

Internat znajdował się w Rudzienku, niedaleko Warszawy. Współczesny „Mały Przegląd”, z datą 20 listopada 2017 r., wzorowany na przedwojennym numerze 283 (ilustracja 7 i 8) został pokazany w Pawilonie Polskim podczas 57. Międzynarodowej Wystawy Sztuki La Biennale di Venezia (13 maja – 12 listopada 2017). Projekt przeszedł ścieżkę konkursową i wygrał konkurs we wrześniu 2016 r. (Sztuka edukacji, 2017)². Zorganizowała go Zachęta - Narodowa Galeria Sztuki.

O ostatnim marszu Korczaka z podopiecznymi na Umschlagplatz wspomina wielu świadków, m.in. Irena Sendlerowa (za: Mieszkowska, 2009, s. 133-137). Podkreślała, że dzieci nie mogły wiedzieć, że idą na śmierć. W innej analizie życia Siostry Jolanty (Bikont, 2017, s. 105-108) Korczak, który dbał o uczciwość w stosunku do dzieci, nie mógł im kłamać. Doktorowi proponowano ratunek (relacja Nachuma Remby; za: Engelking, 2001, s. 678), mógł opuścić getto, ukryć się po aryjskiej stronie, ale nie chciał z tego typu szansy skorzystać.

Korczaka uczczono w siedemdziesiątą rocznicę śmierci. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, drogą uchwały z dnia 16 września 2011 r. ustanowił rok 2012 Rokiem Janusza Korczaka. W uzasadnieniu uchwały ogłoszono: *realizował w praktyce ideę respektowania praw i interesów dzieci, ich samostanowienia i emancypacji. Wierność tym poglądom potwierdził własnym życiem. Zginął w komorze gazowej niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady w Treblince wraz ze swoimi 192 wychowankami* (Uchwała Sejmu, 2011). W marcu 2015 roku sędownie przyjęto 7 sierpnia 1942 r. jako oficjalną datę śmierci Doktora.

W pobliżu ostatniej siedziby Domu Sierot, na skrzyżowaniu ul. Mariańskiej 34 z ul. Pańską 1 mieściła się w czasach getta Szkoła Pielęgniarstwa kierowana przez Lubę Blum-Bielicką (ilustracja 11 i 12). Po 10 sierpnia 1942 r. Niemcy nakazali przenieść ją na ul. Gęsią 33. Getto w części Śródmieścia nie miało już dla kogo być (Weszpiński, 2001; Leociak, 2001, s. 106-111).³ Niemieckie transporty do Treblinki zredukowały ludność getta do ok. 60 tysięcy. Kolejną falę zniszczenia populacji okupowanej Warszawy Niemcy uruchomili w ramach represji za wybuch dwóch powstań w stolicy: Powstania w Getcie w 1943 r. i Powstania Warszawskiego w 1944 roku.

² Historia wznowionego w 2017 r. „Małego Przeglądu” wystawianego na La Biennale di Venezia została omówiona podczas ogólnopolskiej konferencji „Sztuka edukacji. Projekty kulturalne dla Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapii i Wychowawczych. Zachęta, 30 listopada – 1 grudnia 2017 r. Warszawa.

³ Zob. mapę opracowaną, na podstawie materiałów pochodzących m. in. ze zbiorów Archiwum Państwowego m. st. Warszawy, przez Pawła E. Weszpińskiego „Getto Warszawskie. Getto szczątkowe po wielkiej akcji likwidacyjnej”.

3. Drzewa rosnące na szlaku życia

Znakiem pamięci o doświadczeniu dobra są drzewa, które rosną na szlaku życia. Sadzone w ogrodach pamięci świadczą o ocaleniu Żydów, o zachowaniu świata wartości.

Dla Profesora Hirszfelda (1884-1954) istotne były prace ogrodnicze Towarzystwa Popierania Rolnictwa (Toporol), których nie przerwano nawet po zamianie dzielnicy w obóz koncentracyjny (Hirszfeld, 2011, s. 380-381). Przed opuszczeniem getta, Profesor wraz z rodziną mieszkał na plebanii Kościoła Wszystkich Świętych (o znaczeniu tego miejsca w pracy pedagogicznej Prof. Hirszfelda dla lekarzy i personelu medycznego w getcie zob. Filipowicz, 2017a) (ilustracja 9). Miejsce to było azylem fizycznym i duchowym dla wielu Żydów (Hirszfeld, 2011, s. 384).

O możliwość przebywania na skrawku przyrody w getcie prosiły dzieci Korczaka w liście do proboszcza parafii, ks. Godlewskiego: *Tęsknimy za trochę powietrza i zieleni. Duszno u nas i ciasno. Chcemy zapoznać się i zaprzyjaźnić z przyrodą.* Wizyty w ogrodzie odbywałyby się w soboty, w godzinach od 6.30 do 10 (Leociak, 2001, s. 623; Olczak-Ronikier, 2011).

W pobliżu, już po wojnie, w dawnym kwartale ulicy Pańskiej, Komitetowej, Śliskiej i Wielkiej, założono Park Świętokrzyski. W nim stanął jeden z trzech warszawskich pomników Janusza Korczaka w otoczeniu dzieci (ilustracja 9). Postawiono go w 2006 r. na skwerze parku od północnej ściany Pałacu Kultury i Nauki⁴.

W 2015 roku lauretami konkursu „Ratującym – Ocaleni” zostali m.in. Łukasz Przybyłowicz i Łukasz Wolf (Odnous, 2015). Przedstawiając swój projekt upamiętnienia Polaków ratujących Żydów podczas Zagłady uzasadnili m.in., iż w kontekście represji okupanta niemieckiego, mimo osamotnienia i działania w ukryciu, Ratownicy podjęli decyzję o ochronie Żydów i trwali w działaniu. Ratownicy byli świadomi ryzyka utraty życia:

⁴ Architekt Zbigniew Wilma i rzeźbiarz Bohdan Chmielewski pozostawili w dłoni jednego z dzieci laleczkę, wspomnienie współpracy z Domem Sierot profesora Władysława Witwickiego. Prof. Witwicki przysyłał laleczki swoim dwóm asystantkom: doktor Romanie Wyszackiej i doktor Esterze Markinównie. Postaci Korczaka towarzyszy kobieta: pośród współpracownic doktora była m. in. Stefania Wilczyńska (1886-1992) (Kicińska, 2015). Siedmiometrowe drzewo z marmuru jest pracą rzeźbiarza Zbigniewa Mikielewicza. 5 lub 6 sierpnia 1942 r. razem z Korczakiem i Wilczyńską do Treblińki Niemcy wywieźli wielu innych wychowawców. Do refleksji Korczaka o życiu w getcie i pracy z dziećmi nawiązuje opowieść „Noc całego życia”. Spektakl wystawiono jesienią 2012 r. w Teatrze Żydowskim im. Estery Rachel i Idy Kamińskich w Warszawie (Noc całego życia, 2012).

Projekt zakłada posadzenie kilku gatunków drzew na skwerze przy Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, które mogą rozwijać się podczas polskiego lata, ale nie są przystosowane do warunków zimowych. Przed nastaniem zimy, drzewa byłyby otoczone ochronną warstwą, która pozwalałaby im przetrwać. Symbolem pamięci nie byłby więc jednorazowy gest „stworzenia pomnika”, ale stały, niezmienny, wytrwały trud utrzymania drzew przy życiu. Podczas wojny ochrona rodzin żydowskich także nie była jednorazowym gestem, ale codziennym trudem i zobowiązaniem. Projekt ma ukazywać wytrwałość w wypełnianiu podjętych decyzji w imię ocalenia życia, oraz zwrócić uwagę, że w ten sam pieczołowity sposób należy podtrzymywać pamięć o osobach i wydarzeniach (Odnous, 2015, s. 104).

Twórcy projektu zaproponowali, by drzewa posadzono grupami a przejście między nimi było dostępne dla przechodzących przez plac Muzeum Polin. Tak jak ratowanie ludności żydowskiej wybiegało swoimi skutkami w przyszłość tak i upamiętnienie tych aktów służy budowaniu kultury wdzięczności osadzonej w wartościach, obyczajowości i tradycji niosących życie. Kształcenie o tym, że wdzięczność za doznane dobro nie jest ani postawą wrodzoną ani intuicyjną człowieka, jest istotne ze względu na stale potrzebną troskę uczenia o cnotach społecznych. Starożytnia *gratia* pośród nich jest ważna dla ładu społecznego, w którym chcemy żyć i wychowywać pokolenia (Filipowicz 2017b, s. 265). W kontekście dydaktyki o historii okupacji Polski przez Niemcy fakty o Zagładzie dominują fakty o działaniach Ratowników, Ocalonych i Sprawiedliwych (Leociak, 2015).

Podsumowanie

Poznawanie historii podczas spaceru po szczególnych miejscach pamięci Warszawy doby okupacji, jest nie tylko jednym ze sposobów uczenia historii, ale też kształcenia filozoficznego młodego pokolenia, szczególnie w obszarze etyki. Ucząc historii nauczyciel oprowadzający po mieście ukazuje fakty historyczne i ich recepcję, także w sztuce. W tym przypadku, dzięki wartości prawdy, ważne jest budowanie więzi międzypokoleniowej, upamiętnianie, ale również stwarzanie okazji do prostowania nieprawdziwych doniesień dotyczących postaw Polaków wobec Żydów w czasie II wojny światowej. To temat istotny, trudny. Pomniki i tablice różnego formatu przywołują historię, przyciągają zainteresowanych, stają się tematem rozmów. Mogą stać się przedmiotem pogłębionej analizy minionych wydarzeń. Pomniki „mówią” do tych, którzy potrafią słuchać, czytać, studiować historię, gdzie nie ma miejsca na uogólnienia (Jacyno 2016).

Pośród dobrych praktyk w nauczaniu o Zagładzie i Sprawiedliwych powinny znaleźć się cytowania faktów, ich dat, postaci i miejsc wydarzeń, ukazanie historii społecznej Polski przed wybuchem II wojny światowej i zmian społecznych wytyczonych polityką okupacyjną hitlerowskich Niemiec wobec społeczeństwa polskiego, polityki eksterminacyjnej wobec Żydów i systemów działań represyjnych, tak wobec Polaków jak i Żydów (Siarkowska, Waszczuk, 2018).

Słusznym jest też, by uczeniu o trudzie podejmowania przez ludzi wyborów etycznych w imię wartości i godności człowieka, towarzyszyło informowanie o historii postaw sprzecznych z wartościami. W tym wypadku, dobór dokumentów w postaci źródeł historycznych pisanych i relacji świadków związany jest z grupą wiekową uczestników lekcji. To zasada spójna z kształceniem o ludobójstwie *in situ* np. w Muzeum byłego nazistowskiego niemieckiego obozu koncentracyjnego i zagłady Auschwitz-Birkenau i kształceniem o niedokończonej misji Jana Karskiego z wykorzystaniem relacji kuriera Polskiego Państwa Podziemnego (Karski, 2014). W tej perspektywie, przedstawienie biografii Żydów, którzy szukali pomocy i biografii Polaków, którzy – mimo grożącej kary śmierci⁵ - udzielali heroicznej pomocy Żydom, pozwala na prześledzenie złożonych okoliczności czasu okupacji w Polsce. Świadectwa heroicznego dobra czy też skutki jego braku w toku ludobójstwa zaplanowanego i zrealizowanego przez okupanta niemieckiego stają się także istotną lekcją w kształtowaniu postaw etycznych, moralnych, społecznych młodego człowieka. O nie zabiegała Irena Sendlerowa. O wywiadach, jakich udzieliła niemieckim dziennikarzom wspominała: *Wszystkim mówiłam to samo: - Niemcom wybaczyłam, ale nie zapomniałam* (Mieszkowska, 2009, s. 326). Młodym ludziom, niezależnie od narodowości, zostawiła świadectwo: *Trzeba pamiętać i wciąż to powtarzać, że ze wszystkich form działalności konspiracyjnej w Polsce w latach okupacji hitlerowskiej akcja pomocy Żydom należała do najtrudniejszych i najbardziej niebezpiecznych* (Mieszkowska, 2009, s. 22-23).

Bibliografia:

- Bereś, W., Burnetko, K. (2013). *Marek Edelman. Życie. Do końca*. Warszawa: Agora SA i Fundacja „Świat Ma Sens”.
- Bikont, A. (2017). *Sendlerowa w ukryciu*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Chiger, K. (2011). *Dziewczynka w zielonym sweterku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

⁵ 10 X 1941 r. - rozporządzenie dra Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego Generalnego Gubernatorstwa o karze śmierci dla Żydów za opuszczenie getta i dla Polaków za okazanie im jakiegokolwiek formy pomocy.

- Grynberg, M. (1993). *Księga Sprawiedliwych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jurandot, J. (2014). *Miasto skazanych. 2 lata w warszawskim getcie*. Warszawa: Muzeum Historii Żydów Polskich.
- Karski, J. (2014). *Tajne Państwo*. Przeł. Grzegorz Siwek, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Kicińska, M., Sznajderman, M. (2018). *Przecież ich nie zostawię. O żydowskich opiekunkach w czasie wojny*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Kicińska, M. (2015). *Pani Stefa*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Krall, H. (2017a). *Tylko króciutko*, (w:) *Fantom bólu*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Krall, H. (2017b) *Zdażyć przed Panem Bogiem*, (w:) *Fantom bólu*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Krall, H. (2017c). *Hamlet*, (w:) *Fantom bólu*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Engelking, B. (2001), *Wysiedlenie*, (w:) B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, s. 661-705.
- Engelking, B. i Leociak, J. (2001). *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Filipowicz, B. (2018). Etyka w drzewie życia w ujęciu Prof. Marii Ossowskiej, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 1(33), s. 6-21.
- Filipowicz, B. (2017a). O Prof. Ludwiku Hirszfeldzie o mocy słowa, które uzdrawia u progu Grossaktion Warschau, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio* 4(32), s. 468-478.
- Filipowicz, B. (2017b). *Chór jako vas spirituale sztuki i historii*, (w:) M. Sławecki, "Et super hanc petram... Księga pamiątkowa z okazji 75-lecia urodzin Księdza Profesora Kazimierza Szymonika", Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Muzycznego Fryderyka Chopina Chopin University Press, s. 251-268.
- Jacyno, M. (2016). *Sztuka publiczna i prawo do Warszawy*, [w:] M. Jacyno (red.), *Przewodnik socjologiczny po Warszawie*, Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 203-215.
- Leociak, J. (2015). *Zagłada w „Muzeum życia” (Muzeum Polin i jego kłopoty z muranowskim genius loci)*, [w:] „Zagłada Żydów. Pismo Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN. Studia i Materiały 11, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, s. 760-769.
- Leociak, J. (2001a). *Życie religijne*, (w:) B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa Wydawnictwo IFiS PAN, s. 609-625.
- Leociak, J. (2001b). *Topografia i komunikacja*, (w:) B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa Wydawnictwo IFiS PAN, s. 69-144.

- Leociak, J. (2015). Zagłada w „Muzeum życia” (Muzeum Polin i jego kłopoty z muranowskim *genius loci*), *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, Vol 11, s. 760-769.
- Marshall, R. (2011). *W kanałach Lwowa*. Warszawa: Świat Książki.
- Maryniarczyk, A., Stępień, K., Gondek, P. (red.) (2012). *Spór o dobro*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu.
- Meloch, K. (2008). *Brylant... jest żydowskim nazwiskiem*, (w:) *Dzieci Holokaustu mówią*, tom 3, (s. 173-187), Warszawa: Stowarzyszenie Dzieci Holokaustu w Polsce.
- Mieszkowska, A. (2009). *Dzieci Ireny Sendlerowej*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza.
- Olczak-Ronikier, J. (2011). *Korczak: próba biografii*, Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- Polacy ratujący Żydów w czasie Zagłady. Przywracanie pamięci*. (2016). Album, Warszawa: Rzeczpospolita Polska Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Instytut Pamięci Narodowej, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN.
- Odnous, J. (red.). (2015). *Ratującym - Ocaleni Konkurs na koncepcję upamiętnienia Polaków ratujących Żydów w czasie okupacji niemieckiej*. Opracowanie graficzne A. Piwowar, Warszawa: Fundacja Pamięć i Przyszłość.
- Siarkowska, D., Waszczuk, M. (2018), *Upamiętnienie Sprawiedliwych*. Materiały edukacyjne dla nauczycieli przygotowane w ramach Roku Ireny Sendlerowej, Warszawa: Muzeum Polin, Centrum Edukacji Obywatelskiej. Wyd.on-line: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/edukacja-i-zrodla/edukacja/scenariusze-warsztatow/rok-ireny-sendlerowej> (dostęp: XII 2018)
- Szacki, J. (2011). *Tradycja*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Szarota, T. (2007). *Karuzela na Placu Krasińskich. Studia i szkice z lat wojny i okupacji*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Sztuka edukacji. Projekty kulturalne dla Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapii i Wychowawczych*. (2017), Ogólnopolska konferencja, Warszawa: Zachęta, 30 listopada – 1 grudnia 2017 r.
- Tatarkiewicz, W. (1989). *Dobro i oczywistość: pisma etyczne*. Opracowanie P. J. Smoczyński, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Uchwała Sejmu. (2011). Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 września 2011 r. w sprawie ustanowienia roku 2012 Rokiem Janusza Korczaka. Monitor Polski Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej 2011 nr 87, poz. 905. Organ wydający dokument: Sejm. Marszałek Sejmu: Grzegorz Schetyna.
- Wespiński, P. E. (2001). Mapa: „Getto Warszawskie. Getto szczątkowe po wielkiej akcji likwidacyjnej”. Mapa stanowi integralną część opracowania, (w:) B. Engelking, i J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.

- Znаниеcki, F. (2011), *Współczynnik humanistyczny. Wstęp i dobór tekstów A. Przystalski, J. Włodarek*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Znаниеcki, F. (1984). *Czy socjologowie powinni być także filozofami wartości*, (w:) *Spoleczne role uczonych*, s. 495-504, [artykuł z 1952 r.], wybór, wstęp i przekład J. Szacki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Znаниеcki, F. (1974). *Uduchowienie cywilizacji*, (w:) *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*, (s. 24-37), [przedruk z 1934 r.], wstęp J. Szczepański, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Znаниеcki, F. (1973a). *Obowiązek przechowania kultury duchowej*, (w:) *Socjologia wychowania. Tom I: Wychowujące społeczeństwo*, (s. 303-326), [przedruk z 1928 r.], wstęp J. Szczepański, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Znаниеcki, F. (1973b). *Stosunek wychowawczy*, (w:) *Socjologia wychowania. Tom II: Urabianie wychowania*, (s. 132-220), [przedruk z 1930 r.], Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Znаниеcki, F. (1971), *Wzorce i normy*, (w:) *Nauki o kulturze. Narodziny i rozwój*, (s. 453-506), przeł. J. Szacki, wstęp: J. Szczepański, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Ilustracje:

Ilustracja 1: Pomnik Umschlagplatz, od środka, w Warszawie.
Fot. Bogusława Filipowicz

Ilustracja 2: Zwieńczenie pomnika Umschlagplatz w Warszawie.

Fot. Bogusława Filipowicz

Ilustracja 3: Pomnik Bohaterów Getta w Warszawie.

Fot. Tamara Filipowicz

Ilustracja 4: Płaskorzeźba pomnika Bohaterów Getta w Warszawie, od strony Muzeum Polin.

Fot. Bogusława Filipowicz

Ilustracja 5: Płaskorzeźba pomnika Bohaterów Getta w Warszawie, od strony ul. Zamenhofa.

Fot. Bogusława Filipowicz

Ilustracja 6.1: Pomnik w chodniku w miejscu gdzie stały mury getta. Zdjęcie wykonane u zbiegu ul. Franciszkańskiej i ul. Freta w Warszawie.

Fot. Bogusława Filipowicz

Ilustracja 6.2: Tablica umocowana na ścianie kamienicy informująca o historii getta warszawskiego. Zdjęcie wykonane u zbiegu ul. Franciszkańskiej i ul. Freta w Warszawie.
Fot. Bogusława Filipowicz

Ilustracja 7: Na zdjęciu fragment ekspozycji w pawilonie polskim na Międzynarodowej Wystawie Sztuki La Biennale di Venezia (13.05.2017 – 12.11.2017).
Fot. Bogusława Filipowicz

Ilustracja 8: Zdjęcie „Małego Przeglądu” pokazanego na Międzynarodowej Wystawie Sztuki La Biennale di Venezia (13.05.2017 – 12.11.2017).
Fot. Bogusława Filipowicz

Ilustracja 10. Pomnik
Janusza Korczaka.
Fot. Bogusława Filipowicz

Ilustracja 11: Fasada
kamienicy Ubezpieczalni
Społecznej w Warszawie
(róg ul. Mariańskiej i ul.
Pańskiej) gdzie, podczas
istnienia getta w
Warszawie, mieściła się
żydowska Szkoła
Pielęgniarstwa.
Fot. Bogusława Filipowicz

Ilustracja 12: Tablica na kamienicy Ubezpieczalni Społecznej stojącej na rogu ul. Mariańskiej i ul. Pańskiej w Warszawie.
Fot. Bogusława Filipowicz